॥ श्रीः॥

श्री लक्ष्मीहयग्रीवायनमः

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यगुरुभ्यो नमः

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥

तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु
नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत ॥२॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥३॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ।
द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददानीति ॥४॥

अथ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचित

काठकोपनिषद्भाष्यम् ।

नमो भगवते तस्मै सर्वतः परमाय ते ।

सर्वप्राणिहृदिस्थाय वामनाय नमो नमः ॥

“अग्नौ विष्णुं सदा ध्यायम्स्त्रिशोऽग्निं नाचिकेतकम् ।
यश्चयीत स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः ।

उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत्क्रमात्”

— इति ब्रह्मसारे ।

इच्छन् वाजश्रवोनप्ता ददौ सर्वस्वदक्षिणाम् ।
उद्दालकः स्वर्गलोकं ददौ गाश्च निरिन्द्रियाः ।
मां दत्वाऽपि न ते गावो दातव्या ईदृशा इति ।
उवाच पुत्रस्तं बालस्तं शशाप पिता स्वयम् ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किं स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे संगतं सूनृतां
चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो
यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

स जगाम यमं बालो ब्रह्मचारी यमस्य तु ।
पत्न्या संपूज्यमानोऽपि जग्रहार्घ्यादिकं न तु ।
आगते तु यमे प्राह यमं सोदकमाहर ॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे-
ऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु
तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्
वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्ट माऽभिवदेत्प्रतीत
एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीत
औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः
त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति
न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

"इत्युक्तस्य यमस्तं तु संपूज्यादाद्वरत्रयम् ।
सौमनस्यं पितुश्चैव नाचिकेताग्निगं हरिम् ।
मृते स्थितञ्च तं विष्णुमिति प्रादाद्वरत्रयम्"

— इति गतिसारे ।

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तं
अथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
  य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य
  शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो
  यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः
  तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

“अग्र्यत्वादग्निनामाऽसौ नाचिकेताग्निगो हरिः ।
लोको विष्णुरनन्तस्य तज्ज्ञानान्नित्य आप्यते ।
प्रतिष्ठा सर्वलोकस्य स विष्णुस्सर्वहृद्गतः ।
स एव सर्वलोकादिस्तं ज्ञात्वा मुच्यते ध्रुवम्” ॥

— इति च ।

“या इष्टका” या इष्टकादेवताः ।

“इष्टकादेवतां विष्णुं षष्ट्युत्तरशतत्रिकम् ।
याथावदेव विज्ञाय मुच्यते कर्मबन्धनात्” ॥

— इति च ॥

“त्रिभिरेत्य सन्धिम्” । वेदैरविरुद्धः । वेदोक्तप्रकारेण भगवत-तत्त्वादिकं जानन्नित्यर्थः ।

“त्रिकर्मकृत्” यज्ञदानतपःकर्ता ।

“यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्” इति वचनात् ।

“त्रयमेतद्” या इष्टका इत्यादि ।

“ब्रह्मेति वेद उद्दिष्टस्तस्माद्ब्रह्मज्ञो यतो हरिः ।
ब्रह्मजस्तेन कथितस्य एव ज्ञोऽखिलज्ञतः” ॥

— इति नामनिरुक्तौ ।

अनेकरूपां स्वर्णमयीम् । “बहुरूपं च पुरटं कार्तस्वरमितीर्यते”

इत्यभिधानात् ।

"यमोऽनुवादसन्तुष्टो वह्नेस्तन्नामतामपि ।
शृङ्गां स्वर्णमयीं चैव कण्ठमालामदाद्विभुः" ॥

— इति पाद्मे ।

लोकादिः प्रतिष्ठा ब्रह्मजज्ञोऽनन्तलोकाप्तिरित्यादिविशेषणैश्च भगवानेव । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठामिति परामर्शाच्च । भगवतो ह्युरुगायनाम प्रसिद्धम् । गुहानिहित्वं च तस्यैव विशेषतः प्रसिद्धम् । न चाग्निपरिज्ञानमात्रेणानन्तलोकाप्तिर्भगवज्ज्ञानं विना । "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति" इत्यादि श्रुतेः । न च मुख्ये सम्भवत्यमुख्यार्थो युज्यते ।

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये-
ऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं
वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल
त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो
नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वा
बहून्पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व
स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं
वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि
कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके
  सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या
  न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व
  नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥ २५ ॥

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्
  सर्वेंद्रियाणां जरयंति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव
  तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
  लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं
  वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य
  जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान्
  अतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो
  यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
  नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

“प्रेते” मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीति ज्ञानिनो वदन्ति । नास्तीत्यज्ञाः । तस्य नियामकस्य स्वरूपं यथावदहं विद्याम् ।

“अस्य विंस्रसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत्” ॥

इति परिहाराच्च मुक्ते स्थितो भगवान् पृच्छ्यत इति सिद्धम् । देहाद्विशेषेण मोचनं नाम मुक्तिरेव । मुक्तेरपि मरणात्मकत्वात् मरणमित्यपि भवति । स्थूलदेहपरित्यागस्तु विम्स्रसमानस्येत्यनेनैवोक्तो भवति ।

“अग्निस्थं परमात्मानं सामान्याज्जानतोऽपि तु ।
अजानतस्तु मुक्तौ च जीवान्तस्थितमीश्वरम् ।
नियामकं च जीवानां मुक्तानामपि सर्वदा ।
गुणान् सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञाय हरेस्तथा ॥
नैव मुक्तिर्भवेत्तस्मात् कृच्छ्रात्तदवदद्यमः ।
तस्य गोप्यत्वविज्ञस्यै तथाऽप्यग्निस्थवेदनात् ।
सुखाधिक्यं भवेन्मुक्तौ तस्मात्तत्पृथगीरितम्” ॥

— इति तत्त्वसारे ॥

“स्थाणुमन्येऽनुसँयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम्” इत्युक्त्वा “य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामङ्कामं पुरुषो निर्ममाण” इति वचनाच्च जीवेषु स्थितो भगवान् पृच्छ्यत इति सिद्धम् । मृतजीवे स्थितो मुक्तजीवे स्थितश्चोभयात्मको भगवान्विवक्षित इत्येतस्माच्चाविरोधः ।

“गुह्यं तत्परमं ब्रह्म म्रियमाणं शरीरिणम् ।
सम्प्राप्तमपि जीवेषु जागर्ति स्वपितेष्वपि” ॥

— इति ब्रह्माण्डे । धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । मरणे स्थितं भगवन्तं माऽनुप्राक्षीः । महति साम्पराये मुक्तौ ॥

॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली ॥

Part I

Canto I

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय-
स्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु
भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥१॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः

तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते
प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामान्
अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३॥

दूरमेते विपरीते विषूची
अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये
न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५॥

न साम्परायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा
आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७॥

“शृङ्काम्” शृङ्खलाम् ।

न नरेणावरेण प्रोक्त एष
सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति

अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया
  प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि
  त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९॥

'अन्यो भगवानन्योऽहम्' इत्यजानन् "अनन्यः" । तेन प्रोक्ते गतिर्ज्ञानं नास्ति । "प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इति वाक्यशेषात् ।

"जीवानां चैव विष्णोश्च यो न वेत्ति भिदां पुमान् ।
तदनुव्रताश्च ये केचित्तेषां ज्ञानं न जायते" ॥

— इति ब्रह्मवैवर्ते ।

जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं
  न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निः
  अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १०॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां
  क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा
  धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
  गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
  मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२॥

एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः
  प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा

विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥१३॥

'आख्यं विष्णवाख्यं नित्यं शेवधिरिति जानामि । नित्यमाख्य विष्णुविषयैर्द्रव्यैर्मन आदिभिः आख्यनित्यविषयैर्विष्णवाख्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानस्मि' । ध्रुवो भगवान् अध्रुवैः तद्भक्तिवर्जितैर्न प्राप्यते । "क्रतोः" आनन्त्यहेतुम् । स्तोमैरपि सर्वात्मना प्राप्तुमशक्यम् । स्तोमेभ्योऽपि महान्तम् । उरुगायमित्युक्तत्वाच्च न जीवविषयोऽयं प्रश्नः । "शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । शरवत्तन्मयो भवेत् । अभयं तितीर्षतां पारम् । तादृगेव भवति" इत्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेश्च न जीवाभेदः । नाचिकेतं शकेमसीत्युक्तत्वाच्च नाचिकेताग्निस्थो भगवानेवोच्यत इति सिद्धम् । उरुगाय दृष्ट्वा कामस्याऽप्तिमत्यस्राक्षीः । न च मृत्वा यमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति । "गह्वरे" मुक्तजीवे स्थितम् । "प्रवृह्य" जीवात् पृथङ्कृत्य ।

"मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् ।
मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्सदैव च" ॥

— इति महावाराहे ।

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा-
दन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च्य
यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥१४॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥१५॥

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥१६॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥१७॥

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्
नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१८॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

अणोरणीयान्महतो महीया-
नात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥२०॥

"एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म विष्ण्वाख्यं परमव्ययम् ।
सर्वस्याऽलम्बनं ज्ञात्वा मुच्यते नात्र संशयः" ॥

— इति च ।

"देहोत्पत्तिविनाशाख्यौ ज्ञानिनोऽप्युद्भवाभवौ ।
न कुतश्चिद्यतो विष्णुर्जायतेऽतस्तदीक्षणात् ॥
भावाभावौ न विदुषो यस्माज्जीवो न कश्चन ।
जायते म्रियते वाऽपि स्वरूपेण कथञ्चन ।
अजो नित्योऽविकारश्च जीवः पुरमणन्नपि" ॥

— इति च ।

अयं भगवान् कुतोऽपि न बभूव यस्मादतस्तद्वित्ताऽपि विपश्चिन्न जायते न म्रियते च । यतः कश्चिज्जीवः स्वतो न बभूव । देहसम्बन्दाद्धि जायते । विपश्चितस्तु देहसम्बन्दाभावान्न जायते न म्रियते च । जीवस्यापि स्वतो मरणाभावादुभौ तौ न विजानीतः । एवं नित्यस्य जन्तोर्गुहायां निहितः । ए विष्णौ क्रतुर्यस्य सोऽक्रतुस्तन्निश्चयः । "आत्मनः" सकाशान्महिमानं महामानम् ।

"जीवाद् गुणपरीमाणं यस्माद्विष्णोर्महत्तरम् ।
तस्माज्जीवात्स महिमा विष्णुरित्युच्यते श्रुतौ" ॥

— इति च ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः
तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥ २३ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

यस्या ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

ऐश्वर्यादेव "आसीनो दूरं व्रजति" इत्यादि ।

"आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णुर्विरुद्धं घटयत्यसौ" ॥

— इति च ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली ॥

Part I

Canto II

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
  गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
  पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १॥

आत्माऽन्तरात्मेति विभुरेक एव द्विधा स्थितः ।
स विष्णुः परमे वायौ परेभ्योऽप्यृद्धरूपके ॥
शुभान् पिबति भोगान् स च्छयेव विदुषां प्रभुः ।
आतपः पापिनां नित्यं मर्यादा विष्णुयाजिनाम् ।
संसारस्य च पारस्थस्य विष्णुर्द्विस्वरूपकः ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥ २॥

आत्मानं रथितं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयां स्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १०॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२॥

देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायाम्सोऽर्थाभिमानिनः ।
सोमवित्तपसूर्याप्पा अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः ॥

यमो दक्षश्चेन्द्रियेशासुपर्णी वारुणी तथा ।
उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विह्येकदेवताः ॥

मनोऽभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु ।
ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिः सरस्वती ॥

तस्या ब्रह्मा माहानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधा रमा ।
तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वान्नैव तत्समः ।
कश्चित्कुतस्चिच्छ्रेष्ठस्तु नास्तीति किमु सा कथा ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३॥

उत्तिष्ठत जाग्रत
  प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया
  दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
  तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
  निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ।
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

“तस्माद्वागात्मिका देवीरुमाद्यास्तु शिवादिषु ।
शिवादीन् ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेन्महदात्मनोः ॥

तौ रमायं परानन्दे तां विष्णौ परमात्मनि ।
तद्वशत्वेन तद्ध्यानं नियमो नाम नापरः ॥
कुतस्तु मानुषो देवान्नियच्छेद्विनियामकान्” ॥

— इति च । स्वभार्यायाः परत्वं सिद्धमिति महतः परमित्येवोक्तम् ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली ॥

Part I

Canto I

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भू-
स्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १॥

पराचः कामाननुयन्ति बाला-
स्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २॥

“तृणु कात्करणे” इति धातुः ॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ३॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४॥

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥ ६॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७॥

‘इदं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । यथा मरणं प्राप्य जीवो भवति तच्च प्रवक्ष्यामि जीवेश्वरभेदज्ञापनाय । यः कर्मफलभोक्ता सुप्त्यादीमान् स जीवः । यः प्रळयादिषु जीवेषु सुप्तेषु जागर्ति स विष्णुः परं ब्रह्मेत्यर्थः । न हि जीवस्य योन्यादिगमनं ब्रह्म । जीवाद्भेदन ज्ञातं हि ब्रह्म यथावज्ज्ञातं भवति । जीवस्यान्तिके । न हि स्वस्य स्वयं जीवोऽन्तिके भवति । वस्त्वन्तरस्य हि दूरत्वमन्तिकत्वं वा ।

“अम्नामभ्यश्च भूतेभ्यस्तपोनाम्नः शिवादपि ।
पूर्वं यो जनयामास पूर्वाजातं चतुर्मुखम् ।

स्वात्मानं च गुहासंस्थं सर्वभूतैः सहाभिभूः ।
यः पश्यति सदा विष्णुस्स एष हृदि संस्थितः” ॥

— इति च ।

यथा “मुखादिन्द्रचाग्निस्च” इत्यादिना जाता एवेन्द्रादयः कश्यपात् पुनर्जायन्ते न तथा भगवतो ब्रह्मा । किन्त्वजातमेवाङ्मयः पूर्वमजायत जनयामास । “अजायत” इति “जज्ञेबहुज्ञम्” इतिवदन्तर्णीतणिच् ।

“अदनाददतिर्विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः ।
उत्तमो देवताभ्यश्च सो ऽआत्मानं विविधात्मना ॥
मत्स्यकूर्मादिरूपेण गुहासंस्थमजीजनत् ।
भूतैस्सह महाविष्णुः परमात्मा युगे युगे” ॥

— इति च । देवतामयी देवतोत्तमा । प्राणेन सहितो भवति । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतैस्सह विविधं जनयामास ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिवे ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यदेवेह यतदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

“सर्वज्ञो भगवान् विष्णुररण्योर्गुरुशिष्ययोः ।
सुभृतः स्तूयते नित्यं जानद्भिः पुरुषोत्तमः” ॥

— इति च । 'अर्यते ण आभ्यामि' इति "अरणि" ॥

"यः प्रादुर्भावगतो विष्णुर्देहादिषु च संस्थितः ।
स एव मूलरूपश्च साक्षान्नारयणाभिधः ॥
मूलरूपश्च यो विष्णुः प्रादुर्भावादिकश्च सः ।
गुणतस्स्वरूपतो वाऽपि विशेषं योऽत्र पश्यति ॥
अत्यल्पमपि मृत्वा स तमोऽन्धं यात्यसंशयम् ।
भेदाभेदविदश्चात्र तमो यान्ति न संशयः ॥
तथैवावयवानां च गुणानां च परस्परम् ।
क्रियाणां तेन चैतेषां भेदंविच्चोभयं विदुः ॥
यान्त्येवान्धन्तमो नात्र कार्या काचिद्विचारणा" ॥

— इति च ।

"भवेदेकत्र सम्योग इवशब्दो विरुद्धयोः ।
धर्मयोरुपमायां वा स्वल्पत्वे वा विवक्षिते" ॥

— इति शब्दनिर्णये । अतो "नानेव" इतीवशब्दोऽत्यल्पविषयो भेदाभेदविषयश्च । प्रथमं "य इह नानेव पश्यति" इति स्वरूपभेदनिषेधार्थम् । "नेह नानास्ति किञ्चन" इति "किञ्चन"शब्दादवयवानां गुणानां क्रियाणां च परस्परं तद्वतां च भेदनिषेधार्थम् ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥१२॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥१३॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥१४॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥

'भेदाभेद एव निषिध्यते न तु भेद' इत्याशङ्कां निवर्तयितुं "एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्" इति भगवद्धर्माणामवयव-गुणकर्माणां भेददर्शने पृथग् दोषमाह । पर्वतेषु "दुर्गे" शिखरे "वृष्टम्" अधो विधावति । एवं विष्णोर्धर्मान् पृथक् पश्यन्नन्धन्तमो विधावति । विजानतो मुनेरात्मा वायुरपि तादृगेव भवति न तु स एव भवति । किम्वन्ये जीवाः ।

"सर्वेषां ज्ञानिनामात्मा देवानां च विशेषतः ।
मुक्तो वायुश्च सादृष्यमेवं विष्णोस्तु गच्छति ॥
न तु तद्रूपतां याति किम्वन्ये देवमानुषाः ।
आभासाभासरूपस्तु वायोर्देवस्य सर्वशः" ॥

— इति भविष्यत्पर्वणि ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमा वल्ली ॥

Part I

Canto I

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ।एतद्वै तत् ॥१॥

'इदं पुरं भगवदधीनम्' इत्यधिष्ठायाजस्येदं "पुरम्" इति स्थितिं कृत्वा ।

"विमुक्तो निरभिमानात् पूर्वमेवापरोक्षवित् ।
मुख्यतो मुच्यते पश्चाद् दुःखाद्याभासहानतः" ॥

— इति च ॥

हंसः शुचिषद्वसुरान्तरिक्षसद्
  होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसद्
  अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३॥

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ।एतद्वै तत् ॥ ४॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७॥

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तेदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ।एतद्वै तत् ॥ ८॥

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
  रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
  रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
  रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः
न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्म
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां
एको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१३॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥१४॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१५॥

"नित्यं हीनोऽखिलैर्दोषैस्सारररूपो यतो हरिः ।
हंस इत्युच्यते तस्माद् वायुस्थः शुचिषत्स्मृतः ॥

वरसुर्वसुरित्युक्तस्स एवाप्यन्तरिक्षगः ।
होता सर्वेन्द्रियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिषत् ॥

अत्यन्नश्चातिथिः प्रोक्तो यस्मादन्नं थमुच्यते ।
स द्रोणकलशे सोमे स्थित उक्तो दुरोणसत् ।

नृषु स्थितश्च देवेषु वरेष्वपि स एव तु ।
ऋतरूपे तथा वेदे व्योमाख्यप्रकृतावपि ।
व्योतं जगदिदं यस्यां सा व्योम शिररुदाहृता ।
अब्जगोजाद्रिजेष्वेवमास्ते सोऽब्जादिकस्ततः ॥

तथैवर्तेषु मुक्तेषु गतास्ते विष्णुमित्यृताः ।
वेदैर्मुख्यतया प्रोक्त ऋतमित्येव चोच्यते ॥

बृहत् पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुरुषोत्तमः ।
न केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः ॥

किन्तु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान् बिभर्त्ययम् ।
अतो मुख्याश्रयो विष्णुश्चेतनानां स्वतन्त्रतः ॥

अग्निर्यथैको लोकेषु प्रविष्टोऽन्यो न विद्यते ।
पाकादिकर्ताऽथाप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः ॥

रूपं रूपं प्रति ह्येते सन्त्यचेतनवह्नयः ।
एवं देवो वायुरपि धारकोऽन्यो न विद्यते ॥

रूपं रूपं तथाऽप्यस्य प्रत्यभूत्प्रतिरूपकः ।
अचेतनः स्पर्शगम्यो योऽयमेव जनार्दनः ॥

एकस्स्वतन्त्रो नान्योऽस्ति सर्वजीवान्तरस्थितः ।
रूपं रूपं प्रति ह्यस्य प्रतिबिम्बाश्च चेतनाः ॥

बाह्याश्च ते ततो नास्य स्वरूपं ते कथञ्चन ।
अनादिप्रतिबिम्बाश्च बभूवुस्ते ह्यनन्तकाः ॥

सूर्यो यथाऽऽन्तरं चक्षुः प्रतिबिम्बोऽस्य बाह्यकः ।
बाह्यचक्षुर्गतैर्दोषैरन्तश्चक्षुर्न लिप्यते ॥

अन्तश्चक्षुर्देवता तु बाह्यचक्षुरचेतनम् ।
एवं बाह्यस्स्वतन्त्रत्वाज्जीवेभ्यः पुरुषोत्तमः ॥

अस्वातन्त्रस्य जीवस्य दुःखैर्नैव हि लिप्यते ।
चेतनाभासको जीवः परमश्चेतनो हरिः ॥

स्वतन्त्रत्वात् स्वतन्त्रो हि नैव दोषेण लिप्यते"

— इति कौर्मे । स एक एव "सर्वभूतान्तरात्मा" । तस्य रूपं रूपं प्रतिरूपाख्यो जीवो बभूव । बहिश्चासौ परमात्मनः । नितरां भिन्नः । परतन्त्रत्वात् । "आत्मा वै इदमग्र आसीत्" इत्यादिवदनादित्वापेक्षया ।

"आत्मनि स्थं हरिः जानन् मुच्यते नात्र संशयः ।
जीवैक्येन तु तं ध्यायन् तमस्यन्धे पतेद् ध्रुवम्" ॥

— इति च । एतदेव भगवद्रूपं परमं सुखम् । ज्ञानिसुखं तु तद्बिन्दुण्मात्रम् ॥

"ब्रह्मादीनां च मुक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु ।
प्रतिबिम्बस्तु विप्रुद्को विष्णोरेव परं सुखम् ॥
सम्यग् भाति न भातीति जानीयां तत्कथं न्वहम् ।
तत्प्रसादमृते दिव्यमनिर्देश्यं परं सुखम्" ॥

— इति च महावाराहे ॥

इति काठोपनिषदि द्वितीयाध्याये द्वितीया वल्ली ॥

Part I

Canto II

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

यदिदं किं च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः ।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके
छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

"सर्वोच्चो भगवान् विष्णुर्मूलं भूमिवस्य तु ।
जगदाख्यस्य वृक्षस्य शाखा देवास्ततोऽवमाः ॥
वृक्षमूलं रमादेवी तदन्नत्वादश्वत्थोऽयं प्रकीर्तितः ।
प्रवाहतस्त्वनादिश्च मुख्यतस्त्वमृतो हरिः ।
मुख्यामृतस्य एवैको जगन्नित्यं प्रवाहतः ॥
प्राणाख्ये तु हरौ सर्वमेजत्यस्माच्च निस्सृतम् ।
वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलङ्घने ॥
जीवे स्थितस्तु भगवान् दृश्यते ज्ञानदृष्टिभिः ।
आदर्शे मुखवत् सम्यङ्ङ न तथा पितृलोकगः ॥
ततः किञ्चित् स्पष्टतया गान्धर्वे दृश्यते हरिः ।
नात्यातपे न च्छायायां यथैवाहनि दृश्यते ।
स्पष्टं तथा ब्रह्मलोके दृश्यते पुरुषोत्तमः" ॥

— इति च ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
  न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो
  य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

यथा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतं चैका चं हृदयस्य नाड्य-
  स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
  विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

पुनः “इन्द्रियेभ्यः परं मनः” इत्यादि देवतातारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्ववाक्यानां माहातात्पर्यमिति ज्ञापयितुम् ।

“तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं सर्वतो हरिः ।
आधिक्ये सर्ववाक्यानां तात्पर्यं महदिष्यते” ॥

— इति च ।

“प्रादुर्भावानृते विष्णुमिन्द्रियैर्नैव पश्यति ।
प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति ।
तदैव मुच्यते योगी न दुष्टैरिन्द्रियैः क्वचित्” ॥

— इति च । प्रभवाप्ययौ प्रति हि योगः । भगवतस्सकाशात् प्रभवाप्ययौ ।

“अधिकस्स्ततोऽयं भगवान् सर्वस्मादपि केशवः ।
अस्तीतिनामकस्तस्माज्ज्ञातव्यस्य तथैव च ॥

अनाधिक्यं जानतां तु कथं स उपलभ्यते ।
प्रकृतेः पुरुषाणां च तत्त्वं भावयति स्फुटम् ॥

तत्त्वभावस्ततो विष्णुस्तत्प्रसादात्तु तस्य हि ।
आधिक्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथाविदः ॥

अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्जानतो हरेः ।
पुनः पुनर्वृद्धिमेति तज्ज्ञानं हि भवे भवे ॥

येषामाधिक्यविज्ञानं नैव पूर्वं हरेर्भवत् ।
तेषां पश्चाच्च नैव स्यादिअभिभूतं तु तत् पुनः ॥

व्यञ्जकाद् व्यक्तिमभ्येति तस्मात् तज्ज्ञनमुत्तमम्” ॥

— इति च ।

“अन्तःकरणकामानां त्यागो व्यक्तिश्चिदात्मनाम् ।

कामानां तु तदा मुक्तो मृतिं नैवाभियास्यति ॥

मिथ्याज्ञानग्रन्थिभिस्तु नितरां मुच्यते यदा ।
तदाऽमृतत्वमेवैति तदर्थं चानुशासनम् ॥

शरीरभूतो विष्णोस्तु जीवस्तद्वशगो यतः ।
अधिष्ठितश्च तेनैव विजानीयात् पृथक् ततः ॥
स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तु प्रवृहेद् विष्णुमव्ययम्" ॥

— इति च ।

"यस्याऽत्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति" इति च । "जनानां हृदये" इत्युक्तत्त्वाच्च जीवात् पृथक् हरिरिति सिद्धम् ॥

"देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि ।
जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद् भेदेन मुक्तये" ॥

— इति च ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥१७॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्यु-
रन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥१८॥

संसारिशरीरेणाभेदो वादिना केनापि नाङ्गीकृतः । न च लोकसिद्धः । "जनानाम्" इति भेदात् । न जीवोऽङ्गुष्ठमात्रः । अतो विष्णोर्जीवाद्भेद उक्तः । अतः सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम् ॥

नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।

यस्याहमाप्त आप्तेभ्यो यो म आप्ततमः सदा ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली ॥

इति काठकोपनिषत् संपूर्णा ॥

इति श्रीमदनन्दतीर्थभगवत्पादविरचित

काठकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ।